

Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları

Arif AYTEKİN*

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı-Türk modernleşmesinin tarihsel serüveni konu edinmektedir. Gerek Osmanlı döneminin ve gerekse Cumhuriyet döneminin modernleşme politikalarının öncelikleri mercek altına alınmaktadır. Dünya sisteminin, her iki dönemde önünü açtığı modernleşme politikalarının gerek söylem düzeyinde ve gerekse siyasal düzlemde politikalarının izi sürülmektedir. Bu çerçevede batılılaşma, modernleşme politikalarının bir taraftan kendisini Batı Toplumları karşısında “geri kalmış” hissine kaptıran Türk toplumunun ve seçkinlerinin iradesi ile olurken; öbür taraftan Batı’da Osmanlı-Türk gerilettiği oranda kendisine yer bulan Avrupa Medeniyetinin oluşturduğu Dünya Sistemi veya kapitalizm aracılığıyla geliştirildiği tezi işlenmektedir. Bunun yanında İnebahtı/Lepanto (1571) yenilgisiyle Batı’da “Türk’ün yenilebileceği fikrinin” yayılmasına koşut, Batı Toplumlarında güven ve psikolojik bir üstünlük hissi oluşurken Osmanlı’da tersi bir kırılmanın yaşanmasını sağlamaktaydı. Avrupa ve Osmanlı medeniyeti tahterevallinin iki kolu gibi birbirine karşıt ve bağlı olarak konumlanmıştı. Biri yükselirken diğeri zorunlu olarak inişe geçmektedir. Bu çalışmada genel hatlarıyla Osmanlı-Türk modernleşmesinin belirtilen tarihi seyir içinde düşünsel, ekonomik ve siyasal boyutunda meydana gelen gelişmeler incelenmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Osmanlı-Türk modernleşmesi, Batı, Batılılaşma, Aydınlanma, modernleşme.*

The Intellectual, Economic and Bureaucratic Codes of Ottoman-Turkish Modernization

ABSTRACT

In this study historical adventure of Ottoman-Turk modernisation is mentioned. The priorities of modernisation policies in both Ottoman and Republic periods are put under the microscope. The modernisation policies which are cleared the way by world system in each period are traced both on speech and political manners. Within this framework, on one hand westernization is being with the will of the Elits and Turkish society who have a feeling of backward against West societies; on the other hand, the thesis of world system or capitalism built by Europe Civilization which gains a seat causing to go back of Ottoman and Turkish in West is processed. Besides that with the defeat of Lepanto(1571), the idea of Turks can be defeated started to get around in West. This historic break increased confidence and caused the psychological supremacy of West Societies. Europe Civilization and Ottoman Islam Civilization resemble to teeterboard because while one side is rising,the other one is forced to going down. In this study the general lines of Ottoman-Turk modernisation are tried to analyzed dealing with intellectual, economic and political dimension in historic progress.

Keywords: *Ottoman-Turk Modernisation, West, Westernization, Enlightenment, Modernisation*

Giriş

Modernleşme hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu için ne zaman başladığı üzerinde uzlaşılan bir başlangıcın olmamasına rağmen, modernleşmenin yoğunluk derecesine bağlı olarak farklı dönemlerden söz edilebilir. Egemen görüş, Osmanlı İmparatorluğu’nun coğrafi konumu itibari ile Batı ile sürekli iç içe olduğudur.

* SDÜ, Fen Edebiyat Fak, Sosyoloji Bölümü Dr. Öğrencisi, pliboa1@gmail.com

Osmanlı'nın Batı medeniyetinden etkilenmesi bir problem olarak şöyle dursun, öbür taraftan bugünkü Batı medeniyetinin oluşumunda, Osmanlı veya İslam medeniyetinin katkısı göz ardı edilecek kadar silik olmadığı erbabınca teslim edilmektedir. Bu bağlamda bir Orta Çağ tarih uzmanı olarak bilinen Umberto Eco'nun tanıklığı dikkate değerdir. Özellikle onun "*Güllün adı*" romanı iki medeniyet arasındaki geçişi – İslam medeniyetinin Batı'ya etkisi – bakımından okunması bu etkileşimin anlaşılması için önemli işaretler sunmaktadır.¹ Kılıçbay, Doğu ve Batı uygarlığını birbirine zıt uygarlıklar olarak değil, Doğu ve Batı'yı aynı anda kapsayan matrisel uygarlığın tashihten geçmiş hali olarak görmektedir.² "Her iki medeniyetin Akdeniz kültür havzasına ait olduğu, mayalarının bu coğrafyada oluştuğu, daha sonra periferiye veya başka merkezlere aktığını belirtmek, aralarındaki etkileşimin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Osmanlı'da batılılaşma anlayışlarının anlaşılması belli düzeyde, Osmanlı'ya göre batıda, Avrupa'ya göre Avrupa'nın kuzeyinde ortaya çıkan modernitenin ve onun da içinde olduğu Batı Medeniyetinin kodlarının bilinmesine bağlıdır. Sosyal bilimler açısından veya "Batı'ya" bakanların durduğu yere göre, "Batı" kavramının içeriği değişmektedir. Bütünsel veya homojen bir "Batı" algısı söz konusu değildir. Bu çalışmada, İsmet Özel'in de vurguladığı gibi, "Batı" denilen medeniyeti herhangi bir coğrafya ile sınırlamak mümkün olmasa da kuluçka mekânı olarak, Pireneler'in doğusu, Alpler'in kuzeyi ve Ren Nehrinin batısında kalan bölgede, bu medeniyetin biçim aldığı ileri sürülebilir. Özel'e göre, Londra ve Paris Batı Medeniyeti'ne ruhunu veren iki temel kaynaktır. Bu yönüyle Batı bir zihniyeti ve değerler sistemini temsil etmektedir. ABD sahip olduğu askeri ve ekonomik güce rağmen Batı değerlerinin gerçek temsilcisi Avrupa sayılmalıdır.³ Bu bakımdan Osmanlı modernleşmesi hep yüzünü Avrupa'ya dönerek devam etmiş, Cumhuriyet döneminde de muasır medeniyet çitası olarak Avrupa görülmesi kesintisiz devam etmiştir. Osmanlı-Türk modernleşmesi açısından "Batı'ya ABD'nin de dâhil edilmesi/anlaşılması II. Dünya Savaşı'nın sonunda yaygınlık kazanan bir algılama olarak görülmelidir. Hem siyasi olarak hem de düşünsel anlamda II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'ya ABD dâhil olmaktadır. Bu tarihten sonra Türkiye'nin batılılaşma eksenini ABD'ye kaydırdığı ileri sürülebilir.

İ. Ortaylı batılılaşma sorununu açıklarken Batı nedir? sorusunu sorarak, Batı'nın coğrafya, din ve endüstrileşme ile açıklanamayacağını ifade etmektedir. Batı toplumu ve Batı uygarlığını bir değişim toplumu olarak görmektedir. "Batı" kadar değişim bilincine erken varmış başka toplumun olmadığını ileri sürmektedir.⁴ Batı dışı toplumların batılılaşma hareketlerini tamamlayamamalarının nedeni Batı'nın, Batı dışı toplumlardan çok daha hızlı değişip dönüşmesi olsa gerek. Ortaylı'nın Mousnier'den yaptığı alıntıda "Paris Akademisi, Avrupa'nın devamlı değişmiş ve halen değişmekte olan bir kıta olarak açıklar. Bu değişim bizim gelişen bilgi ve bilincimizin bir eseridir. Akademiye göre, dünyanın diğer bölgeleri durgunluk içindedir."⁵ Osmanlı elbette Batı'yı takip ederken birçok değişime uğrayarak aradaki mesafeyi kapatmaya çalışmıştır. Ancak Osmanlı'nın değişim hızı, Batı'nın dinamik yapısıyla aradaki makasın

¹ Umberto Eco, *Güllün Adı*, Çev. Şadan Karadeniz, Can Yay., İstanbul, 1998.

² Mehmet Ali Kılıçbay, "Fakir Akrabanın Talihî", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Doğu Batı Yay., Ankara, 1998, S.2, s.62.

³ İsmet Özel, *İrtica Elden Gidiyor*, TİYO Yay., İstanbul, 2012, s.124.

⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s.15.

⁵ Ortaylı, *a.g.e.*, s.15.

kapanmasına imkân vermemiştir. Niyazi Berkes, Osmanlı'nın Batı'nın kapı komşusu olduğu halde, batılılaşma anlamında çağdaşlaşmasını tamamlayamadığını teyit etmektedir.⁶ Bu bakımdan hem kendi medeniyetimizin hem de kendisine uyulan medeniyetin üzerinde durduğu temeller, düşünce kodları bilinmeden, ne uyumda başarı elde edilebilir ne de bu durumu anlamaya çalışanlar için durumun anlaşılması mümkün olabilmektedir. Bu bakımdan öncelik Osmanlı ve Batı'nın oluşumunda belirleyici olan düşünce kodlarına verilmelidir.

Osmanlı Modernleşmesinin Düşünsel Temelleri

Modernite/modernizm, Aydınlanma felsefesiyle ortaya çıkan ve geleneksel bilgi anlayışından ontolojik ve epistemolojik düzeyde bir kopuşu yansıtan köklü bir değişime işaret etmektedir. Bir anlamda modernite projesi Aydınlanma felsefesinin teoriden pratiğe geçmiş hali olarak görülebilir. Aydınlanma felsefesiyle Tanrı merkezli evren anlayışından insan merkezli bir bilgi ve varlık anlayışına geçilmiştir. Bilgi, bilim ve teknoloji arasındaki ilişki düşünüldüğünde, endüstrileşmenin de bu ilişkiden soyutlanamayacağı açıkça görülür. Modernite projesi aydınlanma düşüncesinin idealleri üzerinde kurulmuştur. Bu bakımdan, bu çalışmada öncelikle Batı medeniyetinin hangi temeller üzerinde oluştuğu açıklandıktan sonra, Osmanlı'nın nasıl bu oluşumdan etkilendiği açıklanmaya çalışılacaktır.

Giddens'a göre, modernite projesi özelde Batı genelde diğer toplumlar için dört temel devrime dayandırılmaktadır:

- 1-Bilimsel devrimler
- 2-Siyasal devrimler
- 3-kültürel devrimler
- 4-endüstriyel devrimler⁷

Giddens'ın fikirlerine paralel olarak İlhan Tekeli de modernitenin dört boyut üzerinde geliştiğini belirtmektedir. Birincisi ekonomik boyuttur, modernleşmenin ekonomik boyutu dendiğinde, kapitalist üretim ilişkilerine dayanan endüstrileşmiş toplumsal bir düzen kastedilir. Bu düzende liberalist mülkiyet anlayışı kurumsallaşmıştır. İkincisi, bilgi, sanat ve ahlak yaklaşımlarıdır. Belirtilen bu aşamada Batı'da evrensel değerlerin üretilmesi iddiası vardır. Üçüncü boyut, geleneksel toplum bağlarından kurtulmuş, kendi aklı ile kendini yönlendiren bireyin doğmasını oluşturmaktadır. Geleneksel bağlardan kopmuş, bireyselleşmiş ve yurttaş konumuna çıkmış kişilerden oluşan bir toplum modern sayılabilir. Dördüncü boyut ise belirtilen ilk üç boyutun sonucunda oluşan kurumsal yapıyı ifade eder. Bu düzey, kısaca ulus-devlet olma ve demokratik süreçlere dayanma özellikleri ile özetlenebilir. İ. Tekeli'ye göre, modernite yukarıda söylenen alanlarda devrimlerle bir toplumda ortaya çıktığında, kendi doğası gereği toplumun kendisi ile sınırlı kalmaz sürekli dışa açılarak genişler.⁸ Bu nedenlerle modernlik projesi, dünyanın herhangi bir noktasında bir kez ortaya çıktı mı, tüm dünyayı dönüştürecek etkiler yaratacaktır. Modernleşme projeleri sadece geri kalmış toplumların kendi istekleri ile katıldıkları bir proje olmayıp aynı zamanda modernleşmiş ülkelerin de ihraç ettiği bir yeniden yapılanma projesidir. Bir anlamda bitmek tükenmek bilmeyen sürekli yenilenen bir projedir. Bu durum,

⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY Yay., İstanbul, 2002, s.34.

⁷ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev. E. Kuşdil, Ayrıntı Yay., 1998, s.25.

⁸ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul, 2002, c.3, s. 22-24.

kapitalist ekonomik sistemin ürettiklerine Pazar bulmak için henüz gelişmemiş toplumların belli bir düzeyde finanse edilip, üretilen ürünle ihtiyaçlı hale getirilme projesidir. Bu yüzden teknoloji ile desteklenen yeni model ürünler çıktıkça bu düzeyde bir etkileşim sürekli her iki kutup tarafından korunacaktır. Bu bakımdan modernleşme politikalarına adım atan bir toplumun bir daha o politikadan çıkması imkânsız görünmektedir. Bilgisayar alan birinin yazılım programlarına bağımlı kalması gibi bir durum, modernleşme politikalarını kendi dışındaki bir merkeze dayanarak sürdüren bütün devletlerin/toplumların modernleşme serüveninde, kendisini bütün boyutları ile hissettirir.

N. Göle'de, Batı-dışı toplumların tarihsel güzergâhları, politik kurumları, bilim anlayışları Batı'nın yörüngesinde yer almıştır, iddiasını ileri sürmektedir.⁹ Batı-dışı toplumların ortak özelliği Batı modernliğine olan bu bağımlılıklarıdır. İster sömürgecilğin zorlamasıyla olsun, ister gönüllü modernizasyon aracılığıyla olsun bu toplumların tarihi Batı'nın izdüşümünde yeniden yazılmıştır. Bu bağlamda modernleşme bütün toplumlar için bitmemiş bir proje olarak anlaşılmaktadır. Bugün dünya üzerinde bütün boyutları ile görülen küreselleşme dalgalarının çekirdeğini modernleşme politikalarının düşünsel temellerinde ve pratik uygulamalarında aramak yerinde olacaktır. Modernleşme politikaları birçok toplum için hem teorik söyleminde, söylem üretme kabiliyetlerinde (diğer toplumları "barbar" olarak tanımlamalardan "yüksek medeniyetlere" oradan da "gelişme" teorilerine kadar), hem de pratik uygulamalarında (dünya sistemi, yani ulus-devletler arasında eşit olmayan piramitsel yapı) büyük bir eşitsizliğin ve derin bir sömürünün meşruiyet zeminini oluşturmaktadır. Bir ulus-devletteki modernleşme politikalarının başat aktörleri ya da ideolojileri çeyrek asrı aşmayan zamanlarda değişmelerine rağmen, modernleşme politikaları kesintisiz devam etmektedir. Örneğin Türkiye için tanzimattan günümüze kadar gelen modernleşme politikalarının aktörlerine bakıldığında, askeri ve sivil bürokrasi eliyle yürütülen bu politikaların uygulayıcıları kısa sürelerde el değiştirmektedir. Mardin'in vurgusuyla iktidar muhalefetini yok etmek üzere kendini konumlandırmaktadır. Oysa Türkiye tarihi açısından tersi bir durum da söz konusu olabilmektedir. Yani iktidarın muhalefeti değil, muhalefetin iktidarı yok ettiği bir düzenden söz edilebilir. Ya da her ikisini yönlendiren ve işlevselliklerini belli bir kıvama getirdikten sonra, kendisi için işlevsel olanın önünü açan bir örtük sistemden söz etmek mümkün olmaktadır. Bu çerçevede Türkiye siyasi tarihinin son yüz yılı, hatta son elli yılı bile çok ilginç veriler sunmaktadır. Bu verileri, gerek darbe dönemlerinde gerekse darbe sonrası gelen iktidarlara ilişkili sivil ve askeri bürokraside gözlemek mümkündür.

Levent Köker'e göre, sosyal bilimler açısından modernleşme, geleneksel toplum tipinden modern sanayi toplum tipine doğru olan bir eğilimi ya da inşa faaliyetini ifade etmektedir. Modernleşmenin kökleri 17. yüzyıla dek geri götürülebilirse de, bu kavram daha çok 19. yüzyıl bilimsellik anlayışı olan pozitivism ve aynı dönemin ilerleme fikirlerini açıklamak için kullanılmaktadır. Aydınlanma felsefesiyle ortaya çıkan yeni epistemolojiyle irtibatlı pozitivist bilim anlayışı, onun sonucunda gelişen bilim ve teknoloji destekli üretim biçimi yeni, müreffeh bir toplum biçimini geliştirmiştir. Batı toplumunun bu öncüller üzerine kurulduğu düşünülmektedir. Türk toplumunun da

⁹ Nilüfer Göle, Batı Dışı Modernlik, Kavram üzerine, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme Ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul, 2002, c.3, s.63.

modernleşmesi için bunları içselleştirmesi gereği, modernleştirme politikalarının uygulayıcıları tarafından toplumun önüne konulmuştur.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyıla geldiğinde, yukarıda kriterleri belirtilen modernleşmeyi belli düzeyde gerçekleştirmiş bir Batı'yı batısında görmeye başladı. Belirtilen dört özellik bakımından Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa arasında o dönemde ciddi farklar vardı. En başta Osmanlı'da bilginin kaynağı ve doğru bilginin meşruiyet ölçüsü ilahi kaynaklı iken Batı'da epistemolojik kopuş ile Avrupa'da bilgi insan merkezli olarak anlaşılmaqta idi. İkincisi siyasi olarak Osmanlı halifesi Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak meşruiyet kazanırken Batı'da durum tamamen değişmişti. Üçüncüsü ekonomik olarak Osmanlı tamamen tarıma dayalı bir üretim sürdürürken Batı'da sanayileşme hareketleri ciddi yol kat etmişlerdi. Sonuçta mesafe gittikçe açılıyordu. "Batı" denilen olgu da hiçbir dönemde kalıplaşmış, donmuş bir yapı olarak anlaşılmaqmamalıdır. Bir anlamda Batı, sürekli değişen, dinamik bir yapıya sahiptir.¹¹ Osmanlı batılılaşmayı seçerken Batı da sürekli kendi içinde batılılaşıyordu. Bu süreçte Batı dışı toplumların bu hızlı değişimi yakalayıp içselleştirmeleri pek mümkün olmayacaktı. Hele Osmanlı gibi mağrur bir imparatorluğun henüz Batılılaşma hareketlerinde tereddütlü davranan bir toplumun, böyle bir süreçte açığı kapatması hiç kolay olmayacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı orduları karşısında İnebahtı/Lepanto (1571) yenilgisi; Batı'da "Türk'ün yenilebileceği fikri"ni yayarken, Osmanlı'da ironik ve gururlu bir edayla Sokullu Mehmet Paşa tarafından "Batı sakalımızı kesti" ile formüle edilmişti. Özel'in ilginç tespiti ile durum şöyle ifade edilmektedir: "*Türkler savaş meydanlarında hissettikleri mağlubiyet acısıyla tamıncaya kadar Avrupa'da gördüklerini hiç beğenmediler. Askeri mağlubiyet acısı onları Batı'da beğenilecek bir şeyler bulmaya zorladı.*"¹² Daha sonra peş peşe gelen mağlubiyetlere koşut olarak öncelikle, pratik ve pragmatik sebeplerle Batı'yı takip ve ondan faydalanma yoluna girildi.¹³ Daha 18. yüzyılın başlarında (1703) III. Ahmet döneminde, Batı'nın askeri kurumlarının ve silah gücünün Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl getirileceği konusu, önemli bir devlet sorunu haline geldiği kayıtlara geçmişti.¹⁴ Mardin'e göre, Batı'da geliştirilen bilgilerin birçoğunun ilk defa askeri okullarımızda okutulması bu pratik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Batı'yı zihinsel, kültürel olarak değil, teknolojik, uygarlık boyutu ile takip etmektedir. Askeri alanın ehemmiyetinden kaynaklanan bu öncelik daha sonraki dönemlerde, Osmanlı-Türk modernleşmesinde "Siyasi fikirlerin de askeri okullarımızda geliştirildiğine" Mardin dikkat çekmektedir.¹⁵ Bu eğilim hem Osmanlı'nın son dönemlerinde hem Cumhuriyet boyunca özellikle askeri bürokrasi aracılığı ile etkisini sürdürmüştür.

Osmanlı-Türk modernleşmesinde modernleşme politikalarının "*take off*" dönemi elbette Cumhuriyetin kurulmasından sonradır. Ancak Osmanlı'da modernleşme bir başka ifade ile Batılılaşma politikaları çok önceleri başladığı bilinmektedir. "Osmanlı'nın modernleşme ile kurduğu ilişkileri İ. Tekeli şu aşamalarla

¹⁰ Levent Köker, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce...*, s.100-101.

¹¹ Ortaylı, *a.g.e.*, s.18-19.

¹² İsmet Özel, *Çenebaşılık*, Şule Yay., İstanbul, 2007, s.12.

¹³ Ortaylı, *a.g.e.*, s.24.

¹⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Bütün Eserleri 9, Makaleler 4*, İletişim Yay., İstanbul, 2012, s.10.

¹⁵ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s.140.

özetlemektedir: Birinci aşama, karşılaşılan sorunların çözümünü var olan sosyal ve siyasal sistem içinde arama dönemi olarak adlandırılır.¹⁶ Bu aşamada Osmanlı birçok sorunla karşılaşmaktadır. Karşılaştığı bütün sorunların çözümünü eski sistemin yeniden ihya edilmesinde aramaktadır ve bu umudunu korumaya azami gayret sarf etmektedir. Bu bağlamda eğer ordu savaş “kaybediyorsa, orduyu niceliksel olarak büyüttüğünde sorunu çözeceğini sanmaktadır. Bu da askeri harcamaların artmasına ve devlet bütçesinin zayıflamasına neden olmaktadır. Bu dönem, M. Belge'nin tanımlamasıyla “restorasyon” dönemi olarak ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'da modernleşme hareketlerinin, savaş meydanlarında peş peşe gelen mağlubiyetlerin getirdiği bir zorunluluğun sonucu olduğu rahatlıkla fark edilir.¹⁷ Bu süreç 18. yüzyılın başında Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) anlaşmalarıyla yıkım anlamına gelen yenilgilerin ardından başlamıştır. Hem dış dünyaya ilişkin “*tutum değiştirmeye*” hem de içeride bazı “*yenilikler (ıslahat) yapma gereği*” bu anlaşmaların yapılmasını zorunlu kılan savaşlardan sonra olmuştur.¹⁸ Murat Belge'nin bu ifadeleri bir bakıma Niyazi Berkes'in daha önce yaptığı tespitlerin farklı bir ifadesi olarak görülebilir.¹⁹

Osmanlı'nın Batı'dan ilk örnek olarak aldığı kurumlar askeri okullardır. İlk genel argüman, “*Ehl-i İslam'a (Osmanlı) kefereyi taklit yakışmaz.*” düşüncesi vardı. Daha sonra Batı'nın teknolojik gelişme hızı güç dengesini Batı lehine değiştirdi. Sonuçta Osmanlı Batı'nın bu değişen gücüne talip oldu. Bu konuda Batı seküler/laiktir ve güçlüdür; biz de bu anlayışa sahip olursak güçlü oluruz denklemi kuruldu. Böylece “*laiklik bir kurtuluş aracı*” olarak görülmeye başlandı. Bu düşünce, ileride Cumhuriyet döneminde Macarlar gibi din değiştirme seçeneğini dahi masaya koydu. Özel, bu bağlamda şu düşünceleri ileri sürmektedir: “Cumhuriyet'in birinci kadrosu yani, Cumhuriyet ilan edilirken işleri elinde bulunduran kadro, “*Dinini ver, vatanını al!*” pazarlığına, “*Evet*” demiş olan kadrodur. Yani onlar gâvurlara “*Artık bundan sonra Müslüman olmayacağız*” diye söz verdikleri için Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının garantisini temin edebildiler.”²⁰ Osmanlı-Türk modernleşmesinde Batılılaşma taraftarları “*laikliği*” bir kurtuluş ilkesi olarak görmüşlerdir.²¹ Bu düşüncenin veya iddianın ayrıntılarını Cemil Koçak'ın “*Geçmişiniz İtina İle Temizlenir*”²² kitabında görmek mümkündür. Bu anlayış 19. yüzyıl sonlarına doğru belirginleşmeye, Cumhuriyetle birlikte kati bir tutumla radikalleşmeye başladı. Bu dönemde de Osmanlı Batı'yı dikkatle izlemektedir fakat kendi toplumunu dönüştürecek imkânlar sahip değildir. Osmanlı'nın Batı'yı dikkatle izlemediğine verilecek en iyi cevap, İ. Ortaylı'nın şu anekdotudur: “18. yüzyıl Osmanlı Sefernameleri bugün Avrupa tarihçilerinin kendi toplumlarının o tarihi kesiti için de kullandıkları kaynaklar olmuştur.”²³ Bu yakın takibe rağmen Osmanlı İmparatorluğu Batı'yı hayranlıkla değil zorunluluktan dolayı, pragmatik bir tavırla tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu anlayış, bize Osmanlı

¹⁶ Tekeli, *a.g.m.*, s.22-23.

¹⁷ Murat Belge, “Türkiye’de Zenofobi ve Milliyetçilik”, *Milliyetçilik: Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, C.4, s.180.

¹⁸ Belge, *a.g.m.*, s.180-181.

¹⁹ Berkes, *a.g.e.*, s.40.

²⁰ İsmet Özel, 23 Kasım 2013’te Kızıltepe/Mardin’de yaptığı konuşma metni, <http://www.istiklalmarsiderneği.org.tr/Yazi.aspx?YID=960&KID=4>

²¹ İdris Küçükömer, *Batılılaşma: Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yay., İstanbul, 2010, s.22.

²² Cemil Koçak, “*Geçmişiniz İtina İle Temizlenir*”, İstanbul, İletişim Yay., 2010

²³ Ortaylı, *a.g.e.*, s.15.

İmparatorluğu'nun en zor dönemlerinde bile “kendilik”, “benlik” veya “ben idrakini” yitirmediğini göstermektedir.

İkinci aşama, (III. Selim dönemi) modernite projelerinin geliştirildiği, Avrupa ülkelerinin tanınmaya başlandığı ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu sorunları çözmek için Batı toplumlarından etkilendiği bir dönemi yansıtmaktadır. M. Belge'nin kavramsallaştırmasıyla bu dönemi “reform” terimi izah etmektedir. Batı'dan ciddi düzeyde etkilenmeler bu dönemde olmaktadır. Modernite projesi Osmanlı ekonomisini içerden etkilemektedir. Artık Osmanlı İmparatorluğu Batı'daki projeleri yakından tanımak için, Mehmet Çelebi gibi tek tek kişileri değil, yüzlerce öğrenciyi Batı'ya göndermektedir. İçerde ise modern eğitim kurumlarını açarak Batı'daki gelişmeleri takip etmeye çalışmaktadır.²⁴

Üçüncü dönem; modernite projesiyle yeni ilişki kurma biçimleri öneren, belli düzeyde iktidar talep eden, bunu kamu alanını etkileyerek gerçekleştirmeye çalışan, iktidar dışındaki kişi ve grupların siyasal düşünce ve hareketlerin genişlemesidir. İktidarın ilahi kaynağa dayandığı bir toplumda, farklı kişi ve grupların böyle bir talebi o toplum için önemli bir aşama sayılmalıdır. Bu süreç, padişahın meşruiyetini sorgulamaktan ziyade yanlış siyasal politikaların düzeltilmesi için yeni fikirlerin üretildiği bir döneme işaret etmektedir.²⁵

Dördüncü aşamada; İmparatorluğun parçalanarak ulus devlete dönüşmesidir. İlahi kaynaktan meşruiyetini alan Osmanlı İmparatorluğu yerini meşruiyetini halktan alan Cumhuriyete bırakmasıdır. Bu aşamada radikal bir modernleşme projesi, Mardin'in kavramlaştırması ile Aşırı modernleşme, uygulandı. Bu süreçte amaç devletin ekonomik yapısını düzelterek refah seviyesini yükseltmektir. II. Dünya Savaşı'na kadar bu radikal tutum sürer. Daha sonra yerini popülist politikalara bırakır.²⁶ Grahame Fuller de bu süreci, yukarıdaki düşüncelerle uyumlu bir şekilde “Kemalist dönem, Osmanlı sonrası devleti Batılılaşmış, homojen, etnik temelli bir ulus-devlete dönüşmüştür. Kendisini gelişmiş Batı uygarlığının doğal bir parçası olarak algılayan bu yeni ulus-devlet, kendi İslami geçmişini geri kalmış ve baskıcı niteliğini reddetmiştir.”²⁷

Osmanlı-Türk modernleşmesinin Osmanlı'dan beri devam eden bir süreç olarak birçok alanda kopuştan ziyade, sürekliliğin izini de görmek mümkündür. Bu süreklilik gerek askeri bürokrasinin her iki dönemde etkin olması gibi fiili alanda gerekse pozitivist düşünce akımında olduğu gibi düşünsel, entelektüel alanda sürekliliğini görmek mümkündür. Bu da kesintisiz modernleşme politikalarının hem söylem düzeyinde hem de pratik uygulamada devam ettiğine işarettir. Buna dair önemli örneklerden biri D. Özlem'in dikkat çektiği pozitivist gelenekte görülen sürekliliktir. Osmanlı pozitivismi ile Cumhuriyet pozitivismi arasında bir kopuştan çok aralarında bir süreklilik olduğu söylenebilir. Başka bir ifade ile Cumhuriyet pozitivismi, devletçilik ve halkçılık anlayışı bakımından Osmanlı pozitivisminin bir devamıdır. Osmanlı pozitivismi ile Cumhuriyet pozitivismi arasındaki en önemli kopuş “millet” kavramına yüklenen anlamda ortaya çıkar. Osmanlı İmparatorluğunda bir üst kimlik olarak “millet” kavramı, toplumunun dinsel ve etnik çeşitliliğini gözetererek geliştirilmiş, kozmopolit anlamda bütün bu farklılığı bir arada tutan bir anlama sahipti. Cumhuriyet ile birlikte millet kavramının bu geniş anlamı yerine dar, sıkıştırılmış ve zorlama bir

²⁴ Tekeli, *a.g.m.*, 20-22.

²⁵ Tekeli, *a.g.m.*, 23.

²⁶ Tekeli, *a.g.m.*, s.25.

²⁷ Grahame Fuller, *Yeni Türkiye Cumhuriyeti*, Çev. Mustafa Acar, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s.45.

ulus kavramı geliştirilmiştir. Bu nedenle “Kemalist ulusçuluk arzu edilmemiş olsa bile, ırk ve menşe birliğini esas alan şoven milliyetçiliği de esinlendirmiştir”²⁸ Özetle pozitivism, Osmanlı’da zaten var olan dogmatik dinsel geleneğin yerine yepyeni bir pozitivist dogma şeklinde Osmanlı-Türk modernleşmesinde yerini almıştır. Pozitivism bir düşünce akımı olarak Osmanlı’nın son döneminden itibaren takip edilen, Cumhuriyet ile birlikte bir sosyal mühendislik projesi olarak uygulanmıştır.

Comte pozitivismi, kendi içerisinde sürekli değişerek/gelişerek Batı’da yeni akımlara dönüşmesine rağmen, Osmanlı-Türk modernleşmesi açısından pozitivism hep Comte’teki haliyle sınırlı kalmıştır.²⁹ Comte Pozitivismi ile Osmanlı-Türk modernleşmesi/Batılılaşması arasında bir eşzamanlılık söz konusudur. Çoğu tarihçiye göre batılılaşma Tanzimat’tan önceki döneme dayandırılrsa da genel kabul özellikle radikal modernleşme diye bilinen süreç, Batı’da pozitivismin ortaya çıkış ve yükselişi ile eşzamanlı olan Tanzimat’la birlikte başlatılır. Cumhuriyetle pozitivismin etkisi yaygınlık kazanmaktadır. Günümüzde yaygınlık kazanan toplum mühendisliği geleneği Cumhuriyetin başından beri savunulan pozitivismeye dayanmaktadır. Osmanlı Aydını, Batı toplumunu ileri götüren koşullar Osmanlı toplumuna getirilse Osmanlı toplumu da Batı toplumları gibi olur, düşüncesine sahipti. Bu bakış açısı aynı zamanda dönemin sosyolojik düşüncesinin, doğa bilimlerindeki “determinizm” ilkesinden ne kadar etkilendiğinin açık bir örneğidir. Cumhuriyetin başlangıcında ismi konmamış bir toplum mühendisliği projesi hayata geçirildi. Bu tartışmada ilginç örneklerden biri Ahmet Rıza’dır. A. Rıza, Fransız pozitivisminin ünlü dergisi “Societe des Positivites”in şiarı olan “order et progres”(düzen ve ilerleme), “union et progres”i (birlik ve ilerleme: itihah ve terakki) ye dönüştürerek İttihat ve Terakki Cemiyetinin fikir babası oldu.³⁰ Bu çerçevede yukarıda tartışılan ve Lewis’in de dikkat çektiği, aşırı Batıcılığı savunan Osmanlı-Türk aydınının, sosyoloji etkisinde gelişen pozitivist düşüncüyü felsefe, din ve hatta vahiy gibi algılayıp, bunu bir sosyal mühendislik proje olarak topluma uygulaması; toplumların farklı ve biricik olduğu ilkesinin göz ardı edilmesi, Türk toplumunun toplumsal bütünleşmesinin sağlanmasında ciddi sorunlara yol açmıştır.

Mardin, Türk Modernleşmesini ulus-devletin ideolojisi (Kemalizm) gölgesinde geliştiğini ileri sürmektedir. Ona göre, Kemalist çağdaşlaşma dört kurucu niteliği ile öne çıkmaktadır. Bunlar: 1) Kişilerin otoritesi üzerine kurulu bir onur anlayışından kurallar ve yasalar üzerine kurulu bir onur anlayışına geçiş, 2) Evren düzenini anlamada dinden ‘pozitif bilim’ anlayışına geçiş, 3) ‘Avam-havas’ ayrılıkları üzerine kurulmuş bir topluluktan ‘halkçı’ bir topluluğa geçiş, 4) Bir ümmet topluluğundan bir ulus-devlete geçiş.”³¹ Görüldüğü gibi Mardin’in ileri sürdüğü dört ögenin dayandığı zemin büyük ölçüde bizim daha önce ayrıntılı olarak tartıştığımız moderniteyi ortaya çıkaran “epistemik kopuş” kavramı çevresindeki tartışmalara paralel fikirlerdir.

Göle’ye göre modernlik olgusu, batılı olmayan toplumların kendi tarihleri ile olan ilişkilerini altüst ediyor. Modernite, toplumun geleneği ile mevcut yapısı arasındaki zincirleri, kültürel halkalarını birbirinden ayırmaktadır. Türkiye modernleşmesi, Osmanlı’nın zaten başlattığı Batılılaşma hareketleriyle devamlılığı sahiplenmekten ziyade, Osmanlı kozmopolitliğine karşı tanımlandı. Cumhuriyet ideolojisi Tanzimat’ın kozmopolit modernliğine karşı milli değerler ve halkçı söylemler üzerinde yükselmiştir.

²⁸ Doğan Özlem, “Türkiye’de Pozitivism ve Siyaset”, *Modernleşme ve Batıcılık...*, s.462.

²⁹ Özlem, a.g.m., s.453-455.

³⁰ Özlem, a.g.m., s.459.

³¹ Mardin, *Türk Modernleşmesi ...*, s.17-18.

Nitekim Gökalp'ın "Türklük, kozmopolitliğe karşı İslamiyet ve Osmanlılığın istinat yeridir" ³² önermesini ileri sürmektedir.

Göle ile Özlem'in Türk modernleşmesine ilişkin bu bağlamdaki düşüncelerini karşılaştırdığımızda, Göle'nin daha çok kopuş, süreksizlik, ret vb. kavramlara vurgu yaptığı; Özlem'in ise görelî bir süreklilikten söz ettiği görülmektedir. Kozmopolit yapıdan ulus devlete geçişte her ikisi kopuşa vurgu yapmaktadır. Bu uzlaşmaya rağmen Özlem'in, pozitivist akımının Osmanlı –Türk modernleşmesine etkisi bakımından, her iki dönem açısından pek farkın olmadığı tezini ileri sürdüğü görülmektedir. Buna karşılık, Türkiye Cumhuriyeti devletini kuran aktörler Osmanlı modernleşme müktesebatını yok sayarak kendilerini sıfır noktası olarak görmeleri reel politika açısından Göle'yi haklı çıkarmaktadır.

Osmanlı'yı Modernleşmeye Zorlayan Ekonomik Nedenler

Osmanlı İmparatorluğu 16. Yüzyılda dünya ekonomisinin ana eksenini oluşturuyordu. 1500'de büyük keşiflerden önce Doğu ve Batı arasındaki mal ve teknoloji alış-verişinin en can alıcı bölgesiydi.³³ Mardin de Osmanlı Toplumunun klasik dönemini, askeri kahramanlık ve yeniden üleşim düzeni üzerine kurulu olduğunu ileri sürmektedir.³⁴ Bu olağanüstü hâkim ve mağrur pozisyondan 150, 200 yıl sonra Batı karşısında hâkim olduğu kaleleri birer birer kaybetmekte ve eski gücüne yeniden ulaşmak, kaybettiklerini geri almak için Batı'yı model almak gibi bir çelişki veya kapanla karşı karşıya kalmaktadır. Osmanlı Toplumundaki modernleşme hareketlerinin anlaşılmasının temelinde, Osmanlı Toplumunun hangi süreçten sonra böyle bir olayla karşı karşıya geldiğinin bilinmesiyle ilgilidir. Batılılaşmayı zorunlu kılan dâhili ve harici birçok nedenden söz edilebilir. İfade edilecek nedenler alanın otoritelerinin genel kabulüne dayanmaktadır. Birinci ve bazı otoritelerce en önemli olarak görülen neden, Osmanlı mali sisteminin bozulmasıdır. Bu da mali sistemin gelir kaynağının azalması demektir. İkinci önemli neden, Batı'da buhar gücünün kullanılması ve bilimsel devrimlerin etkisiyle ticaret yollarının yön değiştirmesidir. Üçüncü önemli neden, Osmanlı vergi sisteminin bozulması gösterilebilir. Bilindiği gibi Osmanlı devletinin vergileri tarım üzerine kurulu idi. Askeri düzenin temelinde de toprak sistemi vardı. Sivil ve askeri bürokrasiyi ayakta tutan ana mekanizma tarım gelirleri idi. Toprak düzeninde meydana gelen bozulmanın diğer alanları etkilememesi mümkün değildir. Dış dünyada özellikle Avrupa'da gelişen endüstrileşme, tarıma bağlı bütün sektörlerin önemini azaltmıştır. Bunun sonucunda zayıflayan Osmanlı Devleti'nin geniş çevreler üzerindeki denetimi azalmıştır. Bunların da sonucunda Osmanlı devleti, bir anlamda birinci sırada gelen tarımdan alınan vergi gelirlerini toplayamaz hale gelmişti. Zamanla devlet çıkış yolu olarak mültezim sistemini geliştirdi. 17. yüzyılda yeni vergi toplama projesi ile devlet, en fazla ve parayı peşin veren kişiye kendi bölgesinin artık ürününü toplama hakkını veriyordu. Bu proje 18. yüzyılda Osmanlı devletine karşı güçlü ayanları/şehir aristokratlarını çıkardı. Mültezim sahipleri devlete karşı güçlendiler. Devlet sınırları içinde görelî ticareti ve tarımı ellerinde tutmaya başladılar "Sened-i ittifak" ile Osmanlı padişahlarının mutlak hâkimiyetlerini paylaşacak kadar güçlendiler.³⁵ Ayanlar bir

³² Ziya Gökalp'ten aktaran Göle, *a.g.m.*, s.62.

³³ Halil İnalçık, Türkiye Avrupa: Dün Bugün, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Doğu Batı Yay., Ankara, 5. Baskı, 2007, S.2, s.21.

³⁴ Mardin, *Türk Modernleşmesi ...*, s. 63.

³⁵ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., İstanbul, s.27.

anlamda kendi yörelerinde şehir aristokratları işlevi gördüler. Önemli bir etkileri de Osmanlı gibi çok farklı etnik kökeni barındıran bir devlette ulusal milliyetçi akımları tetikleyici bir işlev gördüler. Mardin de Osmanlı devlet adamlarının bir türlü başaramadığı eksikliği, Osmanlı'nın savaşa/ganimete ve ilkel tarıma dayanan iktisat politikasından verimlilik esasına dayanan üretim iktisadına geçememeleri olarak görmektedir.³⁶

Ç. Keyder'e göre, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kapitalizminin siyasi iktisadi mantığına dâhil olmasını kurumsallaştırma yolunda atılan ilk adım İngiltere ile 1838 yapılan ticaret antlaşmasıdır".³⁷ İdris Küçükömer, bu antlaşmayı ona yakın tarihte ilan edilen ve hemen hemen Osmanlı-Türk tarihine dair yapılan incelemelerde bütün disiplinler için bir dönüm noktası sayılan "Tanzimat Fermanından" daha önemli görmektedir. Osmanlı'nın İngiltere ile yakınlaşması tarihsel olarak Fransa'nın desteğiyle Mısır valisi M. Ali paşanın gücünün Osmanlı'yı tehdit etmesiyle İngiltere'den talep edilen yardım ile olmuştur. Osmanlı imparatorluğu İngiltere'nin desteği ile olayı bastırmıştı. İngiltere savaşa verdiği destek karşılığında Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde çok cüzi bir vergi ile rahatça ticaret yapacaktı. Bu haklar daha sonra diğer batı ülkelerine de tanındı.³⁸

Batı Avrupa ülkelerine tanınan bu ekonomik ticaret hakları ilkin Müslüman zanaatkâr ve tüccar sınıfının statüsünü tehlikeye düşürdü. Kısaca bilim devrimi ulema sınıfının statüsünü olumsuz yönde etkilediği gibi endüstri devrimi de uzun vadede Osmanlı zanaatkârının statüsünü değiştirecekti. Bu değişimi etkileyen önemli bir faktör de Avrupa işadamları ile kültürel kodları örtüşen azınlıkların serbest ekonomik faaliyetleri, Batılı devletler tarafından güvence altına alınarak Dünya kapitalist ekonomik sistemiyle bütünleşmeleri sağlandı. Buna karşılık yerli ticaret erbabı gittikçe ekonomik kayba uğrayarak güçsüzleşti.³⁹ Bunun yanında Osmanlı 19. Yüzyılın sonlarına doğru giyinmek için ham madde olan pamuk bezini ve beslenmek için unu bile İngiltere'den alacak kadar bir bağımlılık ilişkisine girdi. 1838 Ticaret antlaşmasının sonucunda İngiltere bütün dış ticaretinin üçte birini Osmanlı hinterlandına yapacak kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun içlerine hükmetmekte idi.⁴⁰ Özetle Osmanlı hinterlandı olan Ön Asya, Balkanlar ve Arap toprakları aynı zamanda nüfusun yoğun tüketimin fazla olduğu bölgeler, Avrupa iktisadının bir kapalı pazarı durumunda idi.

Osmanlı toplumsal düzeninin temelinde toprak sisteminin olduğu daha önce de belirtilmişti. Halil İnalçık'a göre "Türkiye'nin ana ekonomik karakterini ve sosyal yapısını Osmanlı dönemi belirlemiştir. Başka bir deyişle küçük köylü-aile işletmelerine dayanan sosyal-ekonomik yapıyı, Osmanlı toprak rejimi ve çift hane sistemine borçluyuz.⁴¹ 1950 ye kadar Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısı Osmanlı dönemindeki asırlık geleneksel esas karakterini korumakta idi.

İ. Küçükömer de "Türkiye'nin, tarımsal yapıdan sanayiye geçmiş, sermaye birikimi ile burjuvazinin doğuşunu hazırlamış, Batı'nın ekonomik yapısına özgü ekonomik kurumları taklit ederek batılılaşamayacağımızı savunur". Küçükömer'e göre,

³⁶ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s. 52.

³⁷ Keyder, *a.g.e.*, s.44.

³⁸ Küçükömer, *a.g.e.*, s.71.

³⁹ Keyder, *a.g.e.*, s.51.

⁴⁰ İnalçık, *a.g.m.*, s.23.

⁴¹ Halil İnalçık'tan aktaran M. Altan, *Batılılaşmanın Sosyo-Politik Temelleri, düşünsel ve Toplumsal Yapısı, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce...*, s.142.

Batı'da sınıf yapısı açıkça görülebilir. Oysa tarihi oluşum içinde sınıfsal yapısı açıkça görünmeyen bir toplumda ortaya çıkan anarşik ortamda iktidara konabilen bürokratlardı. Osmanlı toplumsal düzeninde ortaya çıkan bu bürokratlar bir sınıf olamıyordu. Elleri geçen artık ürünü tekrar üretime yatırarak bu yoldan tekrar ürün üretecek bir sınıfa dönüşemiyorlardı. Bu ilişkilerle batıcı grup aydın kesimini temsil ediyor görünse de halkla hiç değilse bazı sınıflarla (bütünleşen) organik bir bağ kuramıyordu. Gerçekte çoğu zaman halka karşı dönüşebilecekti. İşte bu batıcı grup zaman zaman ele geçirdiği imkânları iktidarda olsun muhalefette olsun, batıdaki kategorik tarihi gelişme modeline ters düşen bir yönde yürütme zorunluluğu içinde batılılaşmaya çalışmıştır.⁴² Yukarıda belirtilen bu grup Osmanlı –Türkiye cumhuriyeti boyunca kendi imkânlarınca ayakta durabilen bir üretici grubun ortaya çıkmasını engellemiştir. Batılılaşma, batıda bir ekonomik devrim olarak ortaya çıkarken, Osmanlı-Türkiye'de üst yapı kurumlarında bir değişim olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı-Türkiye batılılaşması sanayileşmeden modernleşmeye çalışmaya başladı. Bu yüzden para kazanma tarzında değişim yerine, para harcama biçiminde değişimi batılılaşma modeli olarak gördüğü için, batılılaşma taraftarları ile halkın arası açıldı. Bu makas günümüzde de kapanmadı, hatta bazı dönemlerde daha keskin ve geniş biçimde açıldı.

Ç. Keyder de Osmanlı-Türk modernleşmemesini temelde ekonomik nedenlere bağlayarak açıklar. Batı Avrupa'da biriken üretici sermaye karşısında, Osmanlı'da üretici sermaye kısıtlı kalınca burjuvazi içindeki farklılaşma, ticaret ve para sermayesine karşı tavır alması muhtemel bir sanayi burjuvazisini sağlayacak boyutlara erişmedi.⁴³ Bu bağlamda Osmanlı ekonomisi kendisine ait kurumsallaşmış davranış biçimleriyle özerk bir alan oluşturamadı, burjuvazi de özerk bir siyasi güç haline gelemedi. Öte yandan bürokratik reformizm toplum hayatının kurumlarını ve halk sınıflarının geleneksel dünyasını hedef alan üst yapı reformları üzerinde yoğunlaştı. Bu düşünceler dikkate alındığında Osmanlı-Türk modernleşmesinde en önemli engelleyici faktörün ekonomik olması bakımından, Ç. Keyder düşünceleri ile İ. Küçükömer'in açıklamaları arasında görece bir paralellik dikkat çekmektedir.

Hem Ç. Keyder'de hem de İ. Küçükömer'de belli düzeyde marksist bir söylemin izini görmek mümkündür. "Altyapıda değişim olmadıkça üstyapıdaki toplumsal kurumların doğallaşması ya da ilerlemesi mümkün değildir." Her iki düşünürün, Osmanlı-Türk modernleşmesini temelde bu aksiyoma dayandırdıkları gözlemlenebilir. Buna rağmen her iki düşünür de indirgemeci bir anlayıştan uzak durdukları dikkatlerden kaçmamalıdır.

Osmanlı-Türkiye Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkisi

Önceki bölümde de tartışıldığı gibi Osmanlı-Türk toplumunda burjuva ya da tamamen ticaretle uğraşan kapitalist partikülarist bir müteşebbis sınıfının eksikliğinden iktidarı kullanma gücü doğal olarak bürokratların eline geçmekteydi. Türkiye'deki güçlü devlet geleneğini; tarihsel kökenleri, özgün nitelikleri ve dayandığı meşruiyet zeminini açıklamaya yönelik M. Heper'in çalışmalarının temel alanı, belirli bir devlet biçimi ve mentalitesinin Türkiye siyasasının dönüşüm koşullarını nasıl belirlediği ile ilgilidir. Ona göre, Türkiye'nin modernleşme tarihi açısından bürokratik entelijansiyanın özel bir

⁴² Küçükömer, *a.g.e.*, s.175-177.

⁴³ Keyder, *a.g.e.*, s.69.

önemi vardır. Askeri-sivil bürokrasinin ve bir kısım aydınların dâhil edilebileceği bu devlet seçkinlerinin Osmanlı-Türkiye siyasasının yeniden yapılanmasındaki rol ve etkinlikleri, modernleşme çabalarının yaygınlaşarak kurumsallaşmasına paralel bir süreçte hızla artmış, zamanla bir sınıf hüviyetine kavuşan bürokrasiyi modernleşme, batılılaşma sürecinin başat aktörü haline getirmiştir.⁴⁴ Şerif Mardin de bu bağlamda gerek sivil bürokrasi ve gerekse askeri bürokrasi olsun “bürokratik muhafazakârlık” kavramının altını çizmektedir.⁴⁵

Ş. Mardin’in yapıtlarında siyasal ve kültürel alanın meşruluk ve gayri meşruluk kodlarının belirlendiği bir yer olarak “merkez”; Heper’in çalışmalarında kamu otoritesinin siyasal alanı kendisi ile özdeş kabul ederek tekeli altına aldığı dolayısıyla siyaset üretmenin norm ve koşullarını bizatihi kendisinin belirlediği, muhtemel rakiplerinin gerektiğinde dışlandığı bir alan olarak görülmektedir.⁴⁶ Merkez-çevre kutuplaşmasının, siyasal seçkinler-devlet seçkinleri bağlamında yeniden üretilişi; Mardin’in “merkez-çevre” ikiliği, Heper’in devlet merkezli kuramında daha kurumsal bir boyuta taşınır. Devletin önceliklerini önemseyen devlet seçkinleri ile halkın tercihlerini önemseyen siyasal seçkinleri arasında sürekli bir çatışma yaşanır. Heper, Türkiye’de siyasal istikrarsızlığın ve uygulanabilir bir demokrasiye geçilmemesinin nedenlerini konunun toplumsal, iktisadi ve kimlik boyutlarına değinmeden, güçlü devlet geleneğinde ve bu geleneğe içkin devlet seçkinleri-siyasal seçkinler kutuplaşmasında arar.⁴⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarında toplumu muasır medeniyet seviyesine çıkarmayı hedefleyen Kemalist reformlar, bürokratik entelijansyanın devletliğin mevkiini tümüyle ele geçirmesine müteakiben yeni ve bağımsız anlamlarla donandılar.⁴⁸ Bir siyasal parti olarak CHP’nin tutumu bu durumu özetlemektedir.

M. Altan Türk modernleşmesini açıklarken iki temel faktöre dikkat çekmektedir. Belli istatistiksel verilerden sonra “Osmanlı’dan beri sistemi belirleyen asker-sivil bürokrasi ile sanki kımıldamadan yerinde duruyormuş gibi bir izlenim veren köylülük iki temel unsur olarak hala varlığını korumaktadır”, yargısını dile getirmektedir.⁴⁹ Cumhuriyetin başında 1923’te başa gelen yönetici kadroları doğrudan doğruya Osmanlı bürokrasisinin devamı niteliğindedirler. Bu bağlamda Atatürk için dahi Osmanlı’nın son padişahı yorumları yapılmaktadır. Hem yetişme tarzları ve anlayışları bakımından hem de tek tek kişiler olarak, Cumhuriyeti ilan eden kadrolar, Osmanlı ordusunda ve Osmanlı bürokrasisinin geleneklerinde yetişmiş, yükselmiş paşalığa kadar ulaşmış kimselerdir. Hemen hepsi ittihat ve terakki tezgâhından geçmiştir. Osmanlı-Cumhuriyet dönemine ilişkin bürokrasinin sürekliliğine yapılan bu vurguya benzer bir durumu D. Özlem, pozitivism fikir akımının hem Osmanlı aydınını hem de Cumhuriyet aydınını etkilemesi bakımından yapmaktadır. “j. Türklerin başını çektikleri Osmanlı pozitivismi birçok yönden Cumhuriyet döneminde de devam ettiğini göstermektedir. Ona göre, Kemalist pozitivistlerle Osmanlı pozitivistleri arasında

⁴⁴ Metin Heper’den aktaran Alper Kaliber, “Türk Modernleşmesini Sorunsallaştıran üç Ana Paradigma”, *Modernleşme ve Batıcılık...*, s.114.

⁴⁵ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 306.

⁴⁶ Kaliber, *a.g.m.*, s.114.

⁴⁷ Kaliber, *a.g.m.*, s.116.

⁴⁸ Kaliber, *a.g.m.*, s.117.

⁴⁹ Mehmet Altan, *Batılılaşmanın Sosyo-Politik Temelleri, Düşünsel ve Toplumsal Yapısı, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce...*, s.146.

esasen zihniyet farkı değil, siyasi çıkar ve amaç farkı vardır.”⁵⁰ Belirtilen aydınlar arasında kopuştan ziyade bir süreklilikten söz etmek mümkündür.

J. Türklerin gerçekleştirmek istedikleri Osmanlı modernleşmesi, siyasal merkezileşmeye bağlı olarak güçlü bir bürokrasinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bilindiği gibi bürokrasi istisnalar hariç, varoluş sebebi bakımından her zaman muhafazakârdır.⁵¹ Biçimsel olarak bürokrasi muhafazakâr kalsa da Cumhuriyet döneminde, Osmanlı'nın dayandığı iki temelden biri olan “din” toplumsal yaşamdan kazınmaya çalışılmış; buna karşılık despotik niteliği ağır basan bürokratik yapı/temel içeriği değiştirilerek sürdürülmüştür. Din merkezin siyasal ve ideolojik otoritesinin temeli olmaktan çıkarıldığı gibi, tarikatların yasaklanması, türbelerin kapatılması ve geleneksel giysilerin yasa dışı ilan edilmesiyle, halk arasında yaşadığı biçimi ile İslamiyet görünürdeki kurumsal temelini kaybetti. Laikliğin genelde kabul edilen anlamı dini kurum ile devletin kurumlarının birbirinden ayrılması iken, Türkiye’de dini hayatın bürokratlarca kontrol edilmesi anlamını kazandı. Bir bakıma Cumhuriyet dönemi dinden kaynaklanan bütün toplumsal, kültürel kodları itina ile temizleme politikalarını sürdürdü.⁵²

Sonuç

Tanzimat’tan beri süregelen dış faktörlerin etkisiyle modernleşme politikalarının sürdürülmesi, günümüzde farklı düzlemlerde de olsa artan bir biçimde hala devam etmektedir. M. Altan, bu bürokratik (sivil-askeri) egemenliğin değişmesini AB baskılarıyla mümkün olacağını savunmaktadır; daha doğrusu AB baskısını tek umut olarak görmektedir. İşin ilginç tarafa çoğunluk Türk aydını bu durumda bir sakınca görmemekte ve Batı güdümündeki toplumsal ve ekonomik dönüşümü alkışlamaktadır. İsmet Özel, “*az gelişmiş ülkelerin aydını*” tabirini ters yüz edip “*az gelişmiş aydınların ülkesi*” tabiri şeklinde formüle etmesi, bir bakıma Türk aydınının duruşunu ironik bir dille hicvetmesi, bu toprakların ve milletin “ben idrakinden” yoksun kalarak kendi katilinden medet umma pozisyonunu gönüllü seçmesi açısından önemsenmektedir.

Bu durum iki olayın açıklanması için dikkate değerdir: Birincisi Tanzimat’tan beri Osmanlı’nın yaptığı yeniliklerin büyük bir bölümü Batılı devletlerin etkisiyle olduğuna hatırlamak bakımındandır. Bu arada Islahat Fermanı’nın (yayınlanan metnin tümünün) Fransa’da hazırlandığını da unutmamak gerekir. İkincisi de Osmanlı’dan beri süregelen dış müdahalelerin Cumhuriyet Devleti boyunca sürdürüldüğüdür. AB’ye girme sürecinde Kopenhag Kriterleri’ne uymada en yavaş hareket eden kurumlar asker ve sivil bürokrasisinin ekonomik olarak demlendiği kurumlardır. Bu durumu izleyen/gören Türk aydınının kendi toplumunun dinamiklerini harekete geçirme konusundaki imkânsızlıkları (ki bunlar askeri-sivil bürokrasinin baskıları sonucu oluşur) onu Batı’nın baskısından medet umar hale getirmesi günümüzde de bürokrasinin gücünü koruduğuna en güçlü kanıttır. Asker sivil bürokrasinin Türk toplumundaki ideolojik izdüşümleri, iş gördükleri toplumsal tabanları değişse de, Batı’dan devşirdikleri imkânlar doğrultusunda toplumsal ve ekonomik politikaları sürdürmedeki istikrarları devam etmektedir.

⁵⁰ Özlem, *a.g.m.*, 460.

⁵¹ Özlem, *a.g.m.*, 461.

⁵² Koçak, *a.g.e.*, s. 9-11.

Merkez-çevre ilişkisinde Osmanlı-Türk modernleşmesinin Batı modernleşmesinin yörüngesinde olmakla beraber farklı bir seyir izlediği savunulmaktadır. Türk siyasasında gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde modernleşme politikaları merkezle-çevre arasında tek boyutlu bir çatışma halinde cereyan etmiştir. Mardin'in "Türk siyasasının temelinde yatan en önemli toplumsal kopukluk" olarak tanımladığı bu tek boyutlu toplumsal çatışma, Türk modernleşmesinin eleştirel bir kuramsal sorduşturmaya uğratılabileceğine dair anlamlı bir kanıt sunmaktadır. Cumhuriyet kadroları, taşranın farklılıklarını anlayıp tanımaktan ve siyasal süreçlere dâhil etmektense, onu modern benlik, homojen ve organik bir ulus inşası yolunda dönüştürülmesiyle amaca ulaşılacağını savundular. Cumhuriyet seçkinleri, taşranın sahip olduğu kültürel çeşitliliği, çağdaşlaşma projeleri önünde bir engel, devletin egemen ve ayrıcalıklı özne olma konumunu sarsacak bir tehdit olarak yorumladılar.⁵³

Ş. Mardin'e göre, 18. yüzyıldan itibaren güçlenerek sonrasının modernleşme reformlarını yürütecek bürokrasinin çekirdeğini teşkil eden kalemiyeden meşruiyetin ilanı ile anayasal bir düzene geçilmesini şiddetle savunan Osmanlı aydınlarına, Meclis-i Mebusan-ı feshederek bu düzene son veren ikinci Abdülhamit'ten bir özgürlükler söylemiyle yola çıkan Jöntürk hareketine, diktatoryal eğilimlerini bir askeri darbe ile geldiği iktidarda uygulamaya döken İttihat ve Terakki'den cumhuriyeti kuran Kemalist Kadrolara ve bürokratik merkeziyetçilik karşısında taşrayı temsil ettiği iddiasında olan Demokrat partiye dek hemen her akım, muhalefeti kendi siyasal projesi önünde bir tehdit unsuru olarak değerlendirmekte birleşmişlerdir.⁵⁴ Aynı şekilde 2000'den sonra gelen İslami eğilimi ve liberal ekonomik politikaları beraber sürdüren siyasal iktidar da büyük ölçüde kendisine muhalif olarak algıladığı askeri ve sivil bürokrasiyi tasfiye etme politikalarını aynı düzlemde yürüttüğü görülmektedir. Burada üzerinde düşünülmesi gereken konu, iktidarların muhalefetteyken hangi iç ve dış güçleri yedeğine alarak rakiplerini tasfiye etme hedeflerine yöneldikleridir. Tanzimattan beri süregelen bu tasfiyelerin siyasal iktidarların kendi toplumsal tabanlarından aldıkları güçten ziyade başka uluslararası mekanizmaları devreye sokarak gerçekleştirdikleri düşünülmektedir. Kapitalizm ile kurumsallaşan dünya sisteminin bu tasfiyelerde rolü göz ardı edilmeyecek kadar açık olduğu düşünülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun Batı orduları karşısında İnebahtı/Lepanto (1571) yenilgisiyle başlayan mağlubiyetlerinden sonra öncelikle askeri alanda sonra diğer alanlarda devam eden modernleşme batılılaşma hareketlerinin nitelikleri ve tozu değişmekle beraber kesintisiz olarak günümüze kadar devam etmiştir. Tanzimattan Cumhuriyet dönemine kadar ağırlıklı olarak teknik alanlarda öncelik verilen batılılaşma çabaları daha sonra kültürel alanlarda da Batı'nın takip edilmesi gereği hissedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Batı karşısındaki mağrur halinden Batı'dan etkilenme aşamasına geçerken önce tereddütlü davranmış, daha sonra karşılaştığı sorunları mevcut sistemden ve Dinin toplumsal yaşamdaki öneminden ödün vermeden çözmeye çalışmıştır. Batı'da gelişen bilim ve teknolojinin Batı toplumlarına sağladığı mutlak egemenlikten dolayı Osmanlı İmparatorluğu da Batı'ya güç veren değerler olarak gördüklerine talip olmaya başladı. Bu çerçevede Batı'dakileri alma konusundaki tereddütlü halini geride bırakarak kendini restore, ıslah etme, zamanla da radikal

⁵³ Kaliber, *a.g.e.*, s.109.

⁵⁴ Şerif Mardin'den aktaran Kaliber, *a.g.m.*, s.113.

modernleşme politikalarını uygulama safhasına geçmiştir. Bütün bu batılılaşma serüveninde Osmanlı-Türk modernleşmesi hep parçalı bir seyir izlemektedir. Osmanlı-Türk tarihi açısından modernleşme politikalarını uygulama fırsatını eline geçiren her iktidar kendi cephesinden uygun gördüğü bir alanı veya çizgiyi esas alarak Batılılaşmaya çalışmıştır.

Modernleşmeyi geleneğin tasfiyesi dolayımında gerçekleşeceğini savunan jakoben tavır, modernleşme projesini kaçınılmaz olarak monist ve buyurgan bir söylemle topluma dayattığı görülmektedir. Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesi boyunca, eklektizm, pragmatizm, metonimi, monizm kavramları ile ifade edilebilen bir anlayış bütün fikir ve siyasal aktörlerde kendini gösterir.⁵⁵

İ. Ortaylı, Osmanlı'nın batılılaşmayı pragmatik bir yaklaşımla ele aldığını ileri sürmektedir. Osmanlı'nın Batılılığa teorik planda hazırlanmayışının en önemli kanıtı, tarih, felsefe ve edebiyat alanında görülen yavaş değişimdir.⁵⁶ Osmanlı devletinde modernleşmenin yavaş gitmesinin önemli nedenlerinden biri dindir. Dini birlik sayesinde dünyanın en ihtişamlı imparatorluğunu kuran bir medeniyet için 150, 200 yıllık birikimi olan Batı'yı kabullenmesi pek kolay olmasa gerek. Gavur diye küçümsenen bir topluluğun model olarak seçilmesi medeniyetin "ben idraki" açısından kabullenebilir bir durum değildir. Bu benlik durumu doğal olarak batılılaşma hareketlerinde yavaşlamaya neden olmaktadır.

H.Z. Ülken, kültür alanında Osmanlı'nın çok yavaş batılılaşmasının izini tercüme faaliyetlerinde sürmüştür. Osmanlı devletinde felsefe, mücerret ilim ve edebiyat alanında Tanzimat'a kadar hiçbir eseri tercüme gereği duyulmamıştır. Daha önce tıp, eczacılık, coğrafya kitapları tercüme edilirdi. Tanzimat döneminde bu eserler askerlik, riyazet, devlet ve ordu için gerekli alanlarla sınırlı kaldı. Bu dönemde yapılan tercüme konularına bakıldığında şu hükümlere kolaylıkla varılabilir. Birincisi, Osmanlı medeniyetinin Tanzimat'a kadar özellikle kültürel alanda kendine olan güvenin tam olduğu sorunun sadece askeri ve teknik alanda olduğunu ispatlamaktadır. İkincisi ise Osmanlı'nın, Batı'yı pragmatist bir tavırla temellük etmeye başladığıdır.⁵⁷ Yani parola şekline dönüşen ve neredeyse bütün İslam çevrelerinde kabul gören "*Batı'nın ilmini fennini alalım ama kültürünü almayalım*" önermesi, kendisini en net biçimde tercüme edilen metinlerin tercihinde göstermektedir. Bu dönemde Osmanlı modernleşmesi için şu espri uygun düşer. Osmanlı Batı'dan en az etkilenecek vaziyeti kurtarma peşinde idi. Batı'daki hızlı değişim aradaki mesafeyi gittikçe açıyordu. Hızlı değişim 19. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı'yı derinden sarsıyordu. Osmanlı'nın gücü ve anlam dünyası bu hızlı değişim karşısında buharlaşıyordu.

Bilindiği gibi medeniyetlerin üzerine kurulu olduğu epistemoloji anlayışları vardır. Osmanlı anlam dünyasının ve toplumsal yapısının vazgeçilmez niteliği olarak heterojenlik ve toplumsal tabakalardaki hiyerarşidir. Bu iki özelliğin kaynağında ataerki zihniyetin temel taşıyıcısı olarak din yatmaktadır. Bir anlamda Osmanlı toplum yapısının yönetim zihniyetinin temel meşruiyet araçlarından biri dindir. Dini bilginin temelinde ya da hiyerarşinin tepesinde Tanrı olduğu için bütün bilgiler ona yakınlıktan değer alır. Osmanlı medeniyetinin bu epistemik yapısı bir ölçüde cemaatlerin ve farklı etniklerin meşruiyetlerini oluşturur. Osmanlı'da farklılıkların ve çoğulculuğun bir

⁵⁵ Yavuz, *a.g.m.*, s. 217.

⁵⁶ Ortaylı, *a.g.e.*, s.24.

⁵⁷ Hilmi Ziya Ülken'den aktaran TaşkınTakiş, Hilmi Ziya Ülken, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce...*, s.94-101.

zenginlik olarak algılanmasının nedeni bu olsa gerek. İşte bu özelliklere sahip Osmanlı epistemolojisi Batı Avrupa'da gelişen, bir anlamda bilgi devrimi denilen epistemik kopuş, Osmanlı toplumsal tabakalaşmasında özellikle ulema sınıfında ciddi sorunların yaşamasına neden olacaktı. Daha sonra ulema sınıfı sahip olduğu statüyü Batı ile yakın ilişkileri olan aydınlara bıraktı.

Kaynakça

- ALTAN, Mehmet, "Batılılaşmanın Sosyo-Politik Temelleri, Düşünsel ve Toplumsal Yapısı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme Ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul 2002, c.3, ss. 141-146.
- BELGE, Murat, "Türkiye'de Zenofobi ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, İletişim Yay., İstanbul 2003, c.4, ss.179-192.
- BERKES, Niyazi, "Türkiye'de Çağdaşlaşma", YKY Yay., İstanbul 2002.
- ECO, Umberto, "Gülün Adı", Çev. Şadan Karadeniz, Can Yay. İstanbul 1998.
- FULLER, Grahame, "Yeni Türkiye Cumhuriyeti", Çev. Mustafa Acar, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- GİDDES, Anthony, "Modernliğin Sonuçları", Ayrıntı Yay., İstanbul 1994.
- GÖLE, Nilüfer, "Batı Dışı Modernlik, Kavram üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme Ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul 2002, c.3, ss. 56-66.
- İNALCIK, Halil, "Türkiye Avrupa: Dün Bugün", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Doğu Batı Yay.*, 5. Baskı, Ankara 2007, S.2, ss. 13-35.
- KALİBER, Alper, "Türk Modernleşmesini Sorunsallaştıran üç Ana Paradigma", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul 2002, C.3, ss.107-124
- KEYDER, Çağlar, "Türkiye'de Devlet ve Sınıflar", İletişim Yay., İstanbul 1989.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, "Fakir Akrabanın Talih", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Doğu Batı Yayınları*, Ankara 1998, S.2, ss. 57-64.
- KOÇAK, Cemil, "Geçmişiniz İtina İle Temizlenir", İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- KÖKER, Levent, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, İletişim Yay., İstanbul 2009, C.2, ss. 97-112.
- KÜÇÜKÖMER, İdris, *Batılılaşma: Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayınları, İstanbul 2010.
- MARDİN, Şerif, "Türk Modernleşmesi: Bütün Eserleri 9 Makaleler 4", İletişim Yay., İstanbul 2012.
- MARDİN, Şerif, "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri", İletişim Yay., İstanbul 1989.
- MARDİN, Şerif, "Siyasal ve Sosyal Bilimler", İletişim Yay., İstanbul 1999.
- ORTAYLI, İlber, "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı", İletişim Yay., İstanbul 1995.
- ÖZEL, İsmet, "Üç mesele", Şule Yay., İstanbul 1996.
- ÖZEL, İsmet, "Çenebazlık", Şule Yay., İstanbul 2007.
- ÖZEL, İsmet, "23 Kasım 2013'te Kızıltepe/Mardin'de yaptığı konuşma metni", <http://www.istiklalmarsidernegei.org.tr/Yazi.aspx?YID=960&KID=4>, (23.11.2013)
- ÖZLEM, Doğan, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul 2002, c.3, ss. 452-464.
- TAKIŞ, Taşkın, "Hilmi Ziya Ülken", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme Ve Batıcılık*, İletişim Yay., İstanbul 2002, c.3, ss. 94-101.

- TEKELİ, İlhan., “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul, İletişim Yay., c.3, ss. 19-42.
- YAVUZ, Hilmi, “Modernleşme: Parça mı, Bütün mü? Batılılaşma Simge mi, Kavram mı?”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, c.3, ss. 212-217.